

**“TEMURNOMA”DA QO‘LLANGAN AYRIM KIYIM-KECHAK
NOMLARINING SEMANTIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI**

Asqarova Manzura Baxtiyor qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

asqarovam53@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Temurnoma” asarida uchraydigan kiyim-kechak nomlarining semantik (ma’no jihatlarini) va lingvomadaniy (til va madaniyat bilan bog‘liq) xususiyatlari tahlil qilinadi. Kiyim-kechak atamalarini orqali o’sha davr ijtimoiy tuzilmasi, tarixiy jarayonlar, estetik qarashlar va madaniy qadriyatlar ochib beriladi. Shuningdek, bu nomlarning o‘ziga xos ramziy ma’nolari va ularning xalq tilida tutgan o‘rni aniqlanadi. Asarda keltirilgan kiyim nomlari Temur zamonining siyosiy-iqtisodiy holatini ham bevosita aks ettiruvchi madaniy belgilar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Temurnoma, kiyim-kechak, semantika, lingvomadaniyat, tarixiy leksika, o‘zbek tili, madaniy belgilar, kiyinish madaniyati, ramziy ma’no, ijtimoiy qatlamlar.

Annotation: This article analyzes the semantic (meaning-related) and linguocultural (language and culture-related) features of clothing terms found in the work Temurnoma. Through these clothing-related terms, the social structure, historical processes, aesthetic views, and cultural values of that period are revealed. The article also identifies the symbolic meanings of these terms and their place in the vernacular. The names of garments mentioned in the text are examined as cultural markers that directly reflect the political and economic conditions of the Timurid era.

Keywords: Temurnoma, clothing, semantics, linguoculture, historical vocabulary, Uzbek language, cultural markers, dress culture, symbolic meaning, social spheres.

Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar guruhi fanda muqobilsiz leksika termini ostida birlashadi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. Mazkur qatlam mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, roʻzgʻor ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik kabi tushunchalarni anglatadigan soʻzlardan tarkib topadi¹. Muqobilsiz leksik qatlam milliylikni saqlanishida yetakchi til birligi boʻlishi bilan birga, oʻzga xalq uchun “begona” leksik qatlam vazifasini bajaradi. Muqobilsiz lisoniy birliklar muayyan madaniy hodisa uchun oʻziga xos belgi boʻlib, ular tilning kummulyativ (til egasi tajribasini mustahkamlovchi, yigʻuvchi) funksiyasi natijasidir. Unga soʻzlashuvchilar ongida mavjud boʻlgan ostbilimlar xazinasini sifatida qarash mumkin. Muqobilsiz leksika 6 turga boʻlinadi²: 1. Uy xoʻjaligi: a) kiyim -kechak; b) oyoq-kiyim; c) bino-inshootlar; e) narsa-buyumlar; f) oʻlchov va pul birliklari. 2.Tabiiy dunyo realiyalari: a) geografik-fizik atamalar; b) endemiklar.3. Etnografik realiyalar: a) anʼana, rituallar, oʻyinlar; b) mifologiya, kultlar. 4. Ommaviy-siyosiy voqeliklar. 5.Onomastik-antroponomik realiyalar.6. Assotsiativlar.

Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma” asarida uy xoʻjaligi bilan bogʻliq muqobilsiz leksik birliklar tasnifini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. **Kiyim-kechak:** asarning tili va davrning tarixiy -madaniy xususiyatlari nuqtayi nazaridan “Temurnoma”da kiyim-kechak nomlarini 3 guruhga boʻlib tadqiq etish mumkin: **a)bosh kiyim nomini bildiruvchi muqobilsiz leksik birliklar:** ...*Xon koʻrdikim, bir turk bacha, egnida chakmon, boshida telpak. (Temurnoma, 77-bet) Ammo Nosir shum fidoiylardir oʻn kishigʻa yarogʻ va aslaha berub, boshiga salla, egniga janda kiydurub, qalandar kabi boʻlub, Mukno yigʻochin atrofida turdilar...(Temurnoma, 69-bet) Mani sallam bila jigʻamni tushurdin...(Temurnoma, 79-bet). Boshida boʻrk bor edi (Temurnoma, 81-bet). Boʻrk —esk. Oshlangan qorakoʻl teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, telpak. Tilimizda mazkur soʻz qatnashgan bir necha oʻrinlar mavjud: Bosh omon boʻlsa, boʻrk topiladi(Maqol). Boshsiz boʻrk boʻlmas, toysiz — turk. (Maqol). Shu payt shiypon ichidan boshiga*

¹ Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. T.:2009,248 b.

² Д.В.Ворошкевич, Д.П.Казанникова. Пособие по лингвокультурологическому анализу текста. – Москва: МПГУ, 2015, – 33с.

bo'rk kiygan Botir chiqdi. (P.Qodirov, Yulduzli tunlar). Qilich zarbidan Xonzoda boshida **bo'rki** uchib ketdi-yu, uzun sochlari yoyilib, yelkasiga tushdi. (P. Qodirov, Yulduzli tunlar). Bosh yorilsa, **bo'rk** ichida, deydilar, — bo'lar-bo'lmasga kattalarni ishdan qo'yib g'irillayverish xunuk narsa. (S.Ahmad, Hukum) Ehtimol, boshqalarning xotinlari ham shunaqadir, u qayoqdan bilsin: bosh yorig'i **bo'rk** ichida, qo'l sinig'i yeng ichida. (Shuhrat, Jannat qidirganlar). Xonimcha hayron bo'lub, so'fi bila vidolashib, boshiga **telfak**, egniga to'n kiyub Buxoro sari yuzlandi. (Temurnoma, 112-bet). ...shamol kelub kal Inoq boshidin **to'ffisini** tushurdi. (Temurnoma, 112-bet). ...Baroqxon egniga janda, boshiga **kuloh**, qo'lig'a so'ta olib, cho'listonlarni kezib edi (Temurnoma, 120-bet). Kuloh — qadimiy bosh kiyim. Qalin, dag'al (ko'pincha jun) matodan konussimon shaklda, ichiga paxta solib tikilgan. Kulohni ko'pincha qalandar, shayxlar kiygan³.

b) badan uchun kiyim-kechak (ichki, ustki kiyimlar); ...Xon ko'rdikim, bir turk bacha, egnida **chakmon**, boshida telpak. (Temurnoma, 77-bet) **Chakmon** — ustki kiyim turi; erkaklarning oldi ochiq qishki to'ni. Jun matodan tikiladi. Barlari old etak qismiga qo'shimcha trapetsiyasimon kiyiq qo'shilishi hisobiga bir-biriga ustma-ust kirib turadi, uchburchak bo'yin o'miziga yoqa o'rnatiladi, yeng uchi tomon torayib boradi. Chakmonning qo'ltiq osti (xishtak) qismi ochiq qoldirilgan. Chakmon ham to'n kabi yoqa, bar, etak chetiga jiyaklar qo'yib bezatilgan. Bahor, kuzda yaktak ustidan, sovuq oylarda paxtali to'n, po'stin ustidan kiyiladi. Xorazmda chap barlar o'ng bar ustini yopib turgan. Yaylovlarda hozir ham kundalik kiyim sifatida kiyiladi. Bu hududda movut to'nlari — chakmoni, sholchakmon, yaktak singari astarsiz tikilgan. Jun mato ensiz bo'lgani sababli bitta Chakmonga 25 m gacha mato sarf qilingan. Ular, asosan, och jigarrang tuya junidan bo'lib, 2 andazali yoki 3 andazali bichiqda tikilgan. Samarkand—Buxoro muzofoti movut chakmonlari, asosan, qo'y juni matosidan tayyorlanganligi tufayli, sidirg'a och sariqyoki qora tusli bo'lgan. Sholchakmon (tuya junidan tayyorlangan), movut chakmon(fabrika movutidan tayyorlangan) lar qimmat sotilgan, asosan, o'ziga to'q, boy aholi sotib olgan. Chakmon oddiy to'nlari singari bichilgan, ya'ni 3 andazali to'g'ri bichiqda bo'lib, barlar oldiga kiyiklar solingan.

³ O'zME. Birinchi jild. —Toshkent, 2000-yil

Jiyaklar bilan bezatilgan. Fargʻona – Toshkent muzofotida qoʻy junidan toʻqilgan movut chakmonlar – qoqma chakmon deyilgan. Eng arzon movut chakmonlar past navli aralash matolardan tikilgan (koʻk chakmon). Qor va yomgʻirlarda boʻkib qolmaslik uchun koʻpincha qaynoq suvga boʻktirilgan. Chakmon matosi toʻqilishiga qarab farqlangan. Asosan, koʻkish rangli boʻlgan, bichigʻi esa paxtali chopon, toʻnlar kabi 3 andazali toʻgʻri bichiqda boʻlgan. Hozirgi kunda chakmonlar kundalik kiyimlar qatoridan joy olgan⁴. Ammo Nosir shum fidoiylardan oʻn kishigʻa yarogʻ va aslaha berub, boshiga salla, egniga **janda** kiydurub, qalandar kabi boʻlub, Mukno yigʻochin atrofida turdilar... (Temurnoma, 69-bet). Xonimcha hayron boʻlub, soʻfi bila vidolashib, boshiga telfak, egniga **toʻn** kiyub Buxoro sari yuzlandi. (Temurnoma, 112-bet). ...bir eski **chopon** churukini kelturdi (Temurnoma, 98-bet). **Toʻn yoki chopon** – ustki milliy kiyim; astarli, uzun, yengli, tik yoqali, oldi ochiq. Toʻn qadimiy kiyim turi boʻlib, buni Oʻzbekiston hududida saqlangan devoriy rasmlardan, miniatyuralardagi tasvirlardan bilish mumkin. Qadimdan xon va amirlar tomonidan boy va amaldorlarga yaxshi xizmatlari evaziga, mehmonlar, elchilar, xorijiy mehmonlarga toʻn kiydirilgan, bu odat hozirgi kunda ham saqlangan. XVIII asrdan toʻn Rossiya, Xitoy, Eron va boshqa mamlakatlarga eksportga chiqarilgan. XIX asrdan Rossiya bilan aloqalarda muhim eksport mahsulotiga aylangan, ayniqsa, Buxoroning zarboft, Samarqandning kimxob toʻnlari mashhur boʻlgan. Oʻrta Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston toʻnlari Xalqaro koʻrgazmalar (Parij, Moskva, Nijniy Novgorod, Peterburg va boshqalar)da namoyish etilgan hamda mukofotlarga sazovor boʻlgan. Bichigʻi toʻgʻri bichimli boʻladi. Ichiga paxta solib qaviladigan paxtali toʻn va paxtasiz (avra-astardan iborat yalang qavat) toʻn xili bor toʻn toʻgʻri, tik va qiya qaviladi, baʼzan qavilmasdan sirma qilib tikiladi (bunda toʻnning qavilgan astari har joy, har joyidan avrasiga chatib qoʻyiladi). Toʻn avrasi baxmal, bekasam, kimxob va boshqa matolardan tayyorlanadi, astariga chit va satin matolar ishlatiladi. Toʻnning tik yoqasi juda mayda qaviq choklar bn ishlangani uchun qattiq boʻladi, yoqa, yeng uchlari, etak atroflariga jiyak tikib xoshiyalanadi hamda ulardan popukchalar

⁴ Сухарева О. А., Костюм народов Средней Азии. – М., 1982; Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989.

chiqariladi; etagining ikki yon tomonida o'tiriburganda qulaylik yaratish uchun «yirtmoch» lari bo'ladi. To'nning ichki tomoni (astari)ga gir aylantirib shoyi yoki qora satindan to'rt enlik adip tutiladi. Yalang qavat (avra- astarli) to'nlar avrasiga zar iplar bn kashta tikib zardo'zi to'n tayyorlanadi. To'n o'g'il bolaga xatna to'yida, keyinchalik nikoh to'yida kiydirilgan. Hozirda ham to'n tikish keng yo'lga qo'yilgan. To'n kundalik (yoshlar orasida uylik) kiyim sifatida kiyiladi, bundan tashqari to'y bolaga, kuyovga, qudalarga, ulug' kishilarga, aziz mehmonlarga to'n kiydirish, azada motam kiyimlari sifatida ham kiyish udumi saqlangan. O'zbekiston hududida to'nning bichimi bir xil, ayrim xususiyatlari (uzunligi, matoning rangi va bezatish usullari) bn bir-biridan farqlanadi, xolos. Toshkent – Farg'ona to'ni sipo (ko'k, yashil, sariq, binafsha) rangli matolardan tikiladi, XX asr boshlaridan qora satin va seylondan tayyorlangan to'n kiyish urf bo'lgan. yoshlar esa ochiq rangli (sariq, binafsha, yashil, oq, ko'k, pushti, qizil) yo'lli beqasam to'n kiygan, bunday to'nni kelin tomon kuyov to'ni sifatida kuyovga sovg'a qilib yuborgan, shuningdek, kimxobdan tikilgan to'n ham nafis, mayda qavib tayyorlanishi bilan boshqalardan farq qilgan. XX asr oxirgi choragidan beqasam to'nlar bn bir qatorda chiyduxoba, baxmaldan tayyorlangan to'nlar ham keng tarqalgan. Buxoro to'nlari keng va uzun, yorqin rangli, yaltiroq, keng yo'lli va yirik gulli matodan tikiladi; zardo'zi to'nlar amir va uning amaldorlarigagina xos bo'lib, baxmal, kimxob va boshqa matolardan faqat amir saroyida tayyorlangan. Bugungi kunda barcha viloyatlarda zardo'zi to'n tayyorlash keng yo'lga qo'yilgan. Samarqand to'nlari uzun va o'rtacha kenglikda tikiladi, ularda Buxoro va Toshkent – Farg'ona to'nlariining ta'siri seziladi. Xorazmning yengil to'ni (astardesh) o'rta kenglik va uzunlikda, paxtali to'ni (do'n) esa qomatga yopishibroq bichimda to'q rangli, ingichka yo'lli matolardan tikiladi; matoga maxsus ishlov beriladi (ya'ni, yaltiroq holga kelguniga qadar kudunglanadi). Tikuv mashinasi paydo bo'lganidan so'ng to'nlar mayda mashina chokida ham qavila boshlandi⁵. *Baroqxon egniga **janda**, boshiga kuloh, qo'lig'a so'ta olib, cho'listonlarni kezib edi (Temurnoma, 120-bet). Janda (fors. – ko'hna, eski) 1) ustki kiyim. Mato bo'laklaridan (quroq usulida) uzun va keng qilib tikilgan. Asosan qalandar va*

⁵ O'zME. Birinchi jild. –Toshkent, 2000-yil.

shayxlar kiygan (xirqa). Hozirgi ma'noda – juldur chopon, yaktak; 2) qo'lda to'qilgan ip mato turi. Asosan qo'lda, keyinroq fabrikada yigirilgan ipdan yo'l-yo'l katak gulli qilib o'ziga xos tarzda qalin qilib to'qilgan. Naqsh mujassamoti ingichka yo'llar mayda kataklardan iborat keng yo'llar bilan bir maromda almashinib kelishiga asoslangan, har bir rangli ip o'z yo'g'onligiga ega bo'lgan (qizil rang 2 va qora rang 6 ipdan iborat bo'lgan). Janda matosi o'ta pishiqligi va rangining odmiligi bilan ajralib turgan. Turkiston (Tojikiston, O'zbekiston)da jandadan to'n tayyorlangan. XX asr 20-yillaridan janda to'qish deyarli barham topgan⁶.

c) asarda harbiy kiyimlar sifatida sovut, dubulg'a, qalqon, kabi jangari kiyim nomlari ham ko'p o'rinlarda keltirilgan.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, "Temurnoma" asarida kiyim-kechak nomlarining anchagina turlari qo'llanilishi asarning leksik boyligi, unda qo'llangan leksemalarning lingvomadaniy semalari bilan tadqiq qilinishi lozim bo'lgan tarixiy, badiiy asar sifatida qimmatli ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. С.Тошкандий Темурнома: Амир Темур жангномаси. (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифи П.Равшанов). – Тошкент. Чўлпон, 1990;
2. Madvaliyev A. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T.:“O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”
3. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. T.:2009.
4. Д.В.Ворошкевич, Д.П.Казанникова. Пособие по лингвокультурологическому анализу текста. – Москва: МПГУ, 2015.
5. Сухарева О. А., Костюм народов Средней Азии. – М., 1982; Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989.
6. O'zME. Birinchi jild. –Toshkent, 2000-yil

⁶ ko'rsatilgan manba, 44-b.